પ્રકરણ • સું

વાઘેલા–સમયનું ખંભાત

(વિ. સં. ૧૨૭૬–૭૭)

અર્ણોરાજ (ઈ. સ. ૧૧૭૦) ગુજરાતનો સોલંકી મહારાજ ભીમદેવ બીજો અણહીલવાડની ગાદી ઉપર હતો, તે નબળો હતો. ખંડિયા રાજાઓથી તથા અન્ય દુશ્મનોથી તે પોતાનું રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન ન હતો. આ વખતે કુમારપાળની માસીનો દીકરો અર્ણોરાજ કુમારપાળની સેવામાં રહેતો હતો; તેની સેવાથી ખુશ થઈ સામંતપદ અને ભીમપલ્લી કે વ્યાઘ્રપલ્લી (વાઘેલ) ગામ આપ્યું[૧] આ વ્યાઘ્રપલ્લી (વાઘેલ) ઉપરથી વાઘેલા નામ પડયું છે.[૨] અને તે ગામના નામ ઉપરથી વાઘેલા-વંશ કહેવાયો અને સોલંકીવંશના અંત પછી ગુજરાતના તે વંશના રાજા થયા.

લવણપ્રસાદ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) ભીમદેવ બીજાનો તે પ્રધાન હતો. ભીમદેવ તો માત્ર નામનો જ રાજા હતો. છતાં લવણપ્રસાદ અણહીલવાડની ગાદીને વફાદાર રહીને 'મહામંડલેશ્વર'ના ખિતાબથી સંતુષ્ટ હતો.

વિ. સં. ૧૩૧૧ના ડભોઈના પ્રશસ્તિ લેખમાં લખ્યું છે કે 'ખંભાત આગળ લવણપ્રસાદે કોઈ મુસલમાન ચડાઈનો સામનો કર્યો.[૩] પણ અહીં કોઈ મુસલમાન લડાઈ થઈ હોવાનો પત્તો મુસલમાની ઇતિહાસોમાંથી મળતો નથી.

ધવળપ્રસાદ – એ લવણપ્રસાદનો પુત્ર હતો. ખંભાતનો પ્રદેશ લાટ દેશના રાજાના કબજામાં હતો; તે ઈ. સ. ૧૨૨૦ (સં. ૧૨૭૬)માં ધોળકાથી ખંભાત સુધીનો વિશાળ જાગીરનો ધણી થઈ ગયો.[૪]

લવણપ્રસાદ તથા ધવલપ્રસાદનાં નામો ખંભાતના ચિંતામણીપાર્શ્વનાથના એક લેખમાંથી તથા કુંથુનાથના મંદિરના લેખમાંથી મળે છે.[૫] એટલે તેમનું આધિપત્ય અહીં હતું એ સ્પષ્ટ છે. એટલે ખંભાતના અધિકારી માટે લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ બંનેએ મળીને શ્રી વસ્તુપાલ નામના જૈન મંત્રીની નિમણૂક કરી.

ખંભાતનો મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલ
(વિ. સં. ૧૨૭૬ ઈ. સ. ૧૨૨૦)

લિ. સં. ૧૨૭૬–૭૭માં ખંભાત લાટની હદમાં હતું તે લવણપ્રસાદે અચાનક છાપો મારી જીતી[૬] લીધા પછી તેની વ્યવસ્થા કરવા ત્યાં દંડનાયક તરીકે વસ્તુપાલની નિમણૂક કરવામાં આવી.

સોલંકી રાજાઓના સમયમાં ખંભાતના મહામાત્ય તરીકે ઉદયને ઇતિહાસમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે; તેવી રીતે : ત્યાર પછી થયેલા વાઘેલા રાજાઓના સમયમાં મહામાત્ય તરીકે વસ્તુપાલ-તેજપાળે ખંભાતના અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણકીર્તિ મેળવી છે. તેની દાનપ્રશંસા, ધર્મગાથા, વીરતા, સાહિત્ય–રસિકતા વગેરે તેની

---

૧. પ્રબંધ ચિં. પૃ. ૧૯૯

૨. એ જ પૃ. ૨૦૬

૩. ગુ. મ. ઠ. રા. ૯, પૃ. ૪૩૨

૪. એ જ પૃ. ૪૨૪

૫. પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૨ જો પૃ. ૩૦૯; લેખાંક ૪૪૮–૪૪૯

૬. વસંતવિલાસ સર્ગ ૪; શ્લોક ૧૭–૨૪

યશગાથા ગાનારા ઘણા શિલાલેખો, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ગ્રંથો છે. એટલા તો કોઈ રાજાના પણ કદાચ નહિ હોય !

પૂર્વજો – વસ્તુપાળનો જન્મ પાટણ શહેરમાં પોરવાડ વંશમાં એક ખાનદાન કુટુંબમાં થયો હતો. તેના વડવાઓમાં ગુજરાતના રાજાઓના સલાહકાર તરીકે મોટા મોટા ઓદ્ધા ભોગવ્યા છે. વસ્તુપાળના પિતાના દાદા ચંડપ સોલંકી રાજાઓનો મંત્રી હતો. તેનો બાપ ચંડપ્રસાદ તે પણ મંત્રી હતો. તેનો પુત્ર સોમ થયો તે સિદ્ધરાજના રત્નભંડારનો અધિષ્ઠાતા હતો. સોમને અશ્વરાજ નામે પુત્ર હતો, તે ચાલુક્ય રાજાનો મંત્રી હતો, તેને કુમારદેવી નામની સ્ત્રીથી જે પુત્ર થયો તે વસ્તુપાળ. આ સિવાય તેજપાળ વગેરે ત્રણ પુત્ર અને સાત પુત્રીઓ હતી.

વસ્તુપાલનું ખંભાતમાં આગમન
(વિ. સ. ૧૨૭૬ ઈ. સ. ૧૨૨૦)

સત્કાર – ખંભાતના મહાઅમાત્યની નિમણૂક થતાં તેઓ શુભ મુહૂર્ત જોઈ ખંભાત આવવા નીકળ્યા.

॥ [૬]નિર્હેતુ હેતુ સંતોના, ધરામાં ન્યાય ધારવા
શ્રી વસ્તુપાલ ખંભાતે પધાર્યા તે સુધારવા ૩

સ્તંભતીર્થે મનસ્તીર્થે, પ્રભાવે તુલ્ય શંભુના
દોષ એ ન હરે કે 'નો, ન દે ઇચ્છિત કેહને ૪

ખંભાત નજીક આવતાં તે બાબતની પ્રજાને જાણ થઈ; આથી તે હર્ષઘેલી થઈ ગઈ; અને પ્રજાએ ધ્વજાપતાકાથી ઘર, મહોલ્લા, બજારો વગેરે શણગારી દીધું.

" હાટે હાટે વસ્ત્ર શોભા, તોરણો ઘેરે ઘેરે જ્યાં
પુરુષે પુરુષે પ્રીતિ, તે મંત્રી પ્રાપ્ત ત્યાં થતાં ૮

ધાન્ય જેવું ક્ષેત્ર ધન્ય, જેમ પૂર્ણ-જળે સર
ઘાટું વન ફળે જેમ, થયો તેણે શુભ તે પુર ૯

૬. કીર્તિકૌમુદી (ગુ. ભા.) સ. ૪ કડી ૩

સ્ત્રીપુરુષો સારાં વસ્ત્રાલંકારો સજીને સામૈયું કરવા તેની સામાં ગયાં. ત્યાં ભેટણાં મૂક્યાં; અને વાજતે ગાજતે તેમને સ્તંભતીર્થમાં લાવ્યા. તેમણે ઉત્તમદુર્ગમાં (મહેલમાં) નિવાસ કર્યો. આ સમયે તેમની વય ૩૫–૩૬ વર્ષની હશે.[૭]

ખંભાતની રાજ્યવ્યવસ્થા કરવી

નગરમાં આવ્યા બાદ જૂના અધિકારીઓને બોલાવી તેમની પાસે હિસાબ તપાસી લઈ યોગ્ય અધિકારીઓને પુનઃસ્થાપના કરી.[૮]

" પુર અન્યાધિકારીયે, રોગે જેમ હતું દમ્યું
તેથી આ વૈદ્યની પેઠે, તંત્રી મંત્રી કરે સમુ." ૧૧

સંતને જે કરી પીડા, અન્ય કો અધિકારીયે
તે નિવારી વસ્તુપાલે, હાલમાં અધિકારીયે ૧૨

બધે ખીલી રહ્યા સંતો, સૂકાણાં ખળનાં મુખ
ગયો દૂર દુરાચાર ખેડે, વ્યાપાર લઈ સુખ ૧૫

વેપારી વ્હાણ કેરા જે, પકડી લાવતા જનો
રોકી તે દાખવ્યો જેણે, દાખલો આંહિ ધર્મનો ૧૬

સ્પૃષ્ટા-સ્પૃષ્ટ-નિષેધાર્થ, બાંધી મર્યાદા-ચોતરો
ગોટાળો છાશ વ્હેચ્યાને તેને બંધ ત્યહાં કર્યો ૧૭

કેટલાક કર ઓછા કર્યા, દેવસ્થાનોમાં સંત રિબાતા હતા તેમનાં દુઃખ ભાગ્યાં; સર્વ પ્રજા સુખી થાય તેવા ઉપાયો કર્યા. દેવાલયોનો ઉદ્ધાર

૭ દુ. કે. શાસ્ત્રી ગુ. મ. સ. ઈ. પૃ. ૪૪૩ ઉપર વોટસન મ્યુઝિયમ રાજકોટના ઉત્તીર્ણ લેખોના આધારે તેમના જન્મની સાલ વિ. સં. ૧૨૪૦–૪૨ હોવાનું અનુમાન કરે છે અને વિ. સં. ૧૨૭૬માં અન્ય પ્રબંધાત્મક ગ્રંથોના આધારે તેમને ખંભાતની પ્રધાન મુદ્રા આપે છે. જેથી તેઓની ઉંમર ૩૫–૩૬ વર્ષની હોવી સંભવિત છે.

૮. કી. કૌ. સ. ૪, પૃ. ૪૨

કરાવ્યો, બગીચા કરાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યાં અને રાજહંસોથી શોભવા લાગ્યાં; પરબો બેસાડી, બ્રહ્મપુરીઓ વસાવી; પોષધશાળાઓ કરાવી. આમ અનેક પ્રકારે પ્રજાજીવના સુખના માર્ગો તેણે કર્યા.

ખંભાતનો ધનાઢ્ય વહાણવટી સદીક અથવા સૈયદ

એક દિવસ વસ્તુપાલ આગળ એક વણિક પુત્રે દુઃખદ વાતો જણાવી કે આ નગરમાં અતિશય લક્ષ્મીવાળો સગર નામનો વેપારી રહેતો હતો; તેના પુણ્યનો ક્ષય થવાથી તે નિર્ધન થયો. તેનો દેવ નામનો હું પુત્ર છું. સદીક નામનો એક વેપારી આ ગામમાં વસે છે. તેની સાથે મારો પિતા ભાગીદારી કરતો હતો. જે સદીકને ઘેર સુવર્ણની સાંકળોથી શોભતા ૧૪૦૦ અશ્વો છે; બહાદુર વીર જેવા ૧૪૦૦ સિપાઈ છે; ૩૦૦ મનોહર હાથીઓ છે. તેના ઘરમાં સુવર્ણ; મણિમુક્તા અને કીમતી મુક્તાફળોની ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી એવો તે રિદ્ધિવંતો છે.

આથી સહજ સમજાશે કે સૈયદ જેવા કેટલાય વહાણવટી હશે ! અને પ્રત્યેક પાસે કેટલી રિદ્ધિ-સિદ્ધિ હશે ? અને ખંભાત શહેર કેટલું સમૃદ્ધ હશે; તેનો ખ્યાલ આવી જશે.

વળી તેણે જણાવ્યું કે મારા પિતા સગરે બધી વસ્તુઓના વ્યાપારમાં ખર્ચ અને નુકસાન જતાં બાકી નફો રહે તેમાંથી હું ચોથો ભાગ લઈશ એવો ઠરાવ શેઠ (સૈયદ)ની સાથે કરી સમુદ્રની પૂજા કરી વહાણો ચાલતાં કર્યાં. પુણ્યયોગથી એડન બંદરથી હેમધુલી પ્રાપ્ત થઈ. મારા પિતાએ બહુ યત્નથી તેને અહીં (ખંભાત) આણી. સદીકને ખબર પડતાં મારા ઘરમાંથી સર્વસ્વ લૂંટી લઈ ને મારા પિતાને મરાવી નાખ્યો છે. માટે મારી એવી વિનંતી છે કે મને તે હેમધુલીનો ચોથો ભાગ મળવો જોઈએ.

મંત્રીશ્વરે તેની સઘળી હકીકત સાંભળી ધૈર્ય આપી અવસર આવતાં હું તારું કાર્ય અવશ્ય કરીશ એમ કહી તેને પોતાના ભંડાર–ખાતામાં નામું લખવા રાખ્યો.

એક દિવસ વસ્તુપાલે સદીકને બોલાવવા પોતાના નોકરને મોકલ્યો. નોકર સાથે તેણે કહેવડાવ્યું કે 'સત્પુરુષોમાં અગ્રેસર, ધુરંધુર વ્યાપારી અને લક્ષ્મીથી ભરપૂર તમે વિનયવૃત્તિનો સ્વીકાર કરી અત્રે આવો.' આ પ્રકારે નોકરનું કથન સાંભળતાં તે ક્રોધિત થઈ ને બોલ્યો કે 'પૂર્વે ઘણા રાજાઓ અને સેંકડો મંત્રીઓ થઈ ગયા પણ આવું નિષ્ઠુર વચન કોઈ એ મને કદાપિ સંભળાવ્યું નથી. સહુ કોઈ કોઈ પણ નિમિત્તથી મારે ઘેર મળવાને આવે છે. સમસ્ત રિદ્ધિથી વૃદ્ધત્વ પામેલો હું કોઈ નરેન્દ્રને ઘેર જતો નથી; અને આ મંત્રી આ નગરમાં અત્યારે નવીન માર્ગ શા માટે ચલાવવા માગે છે. તેને જે જે જોઈએ તે તે હું અહીં બેઠે જ આપી શકું તેમ છું. માટે તેમણે મારે ઘેર મળવા આવવું જોઈએ કે જેથી તેમનું કામકાજ નિઃશંકપણે આ નગરમાં થઈ શકે.' દૂતે આવીને મંત્રીશ્વરને સદીકનાં વચનો કહ્યાં. તે સાંભળતાં વસ્તુપાળ ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો. સદીક વિષે પહેલી ફરિયાદ તો હતી અને વળી આ ગર્વિષ્ઠ-પણાનું બીજું કારણ મળ્યું; એટલે સદીકને સીધો કરવાનું વિચારી તેને તૈયાર રહેવા કહેવડાવ્યું.

ભરૂચના રાજા શંખને મદદે બોલાવ્યો

વસ્તુપાળના દૂતે આવીને સદીકને લડાઈ માટે તૈયાર રહેવા કહ્યું, એટલે સદીકે પોતે તૈયારી કરી અને પોતાનો મિત્ર શંખ કે જે ભરૂચના પ્રદેશનો રાજા હતો; તેને પોતાની પરિસ્થિતિ જણાવી અને તેને લશ્કર લઈ પોતાની મદદમાં ખંભાત બોલાવ્યો. શંખના મનમાં ખંભાત પોતાનું હતું અને તે વીરધવલે લઈ લીધેલું તેથી ઝેર તો હતું અને પછી સદીક તેને લડાઈ માટે બોલાવ્યો; એટલે તે તરત

મોટું લશ્કર લઈ ખંભાત આવ્યો. અને પોતાના લશ્કર સાથે સમુદ્રકાંઠે પડાવ નાખ્યો.[૯]

વસ્તુપાલે ધોળકાથી પોતાના રાજા પાસેથી લશ્કર મંગાવ્યું.

વટકૂપ અથવા વડવા સ્થળે યુદ્ધ

'રોફ વેગે તટે આવી વટકૂપ તળાવને
જણાવ્યું ઢાલને ઘોષે, નિજાગમન શત્રુને'
(કી. કૌ. સ. ૫–૭)

શંખ લશ્કર લઈને આવ્યાની ખબર વસ્તુપાલને કાને પડતાં તે પણ લશ્કર લઈને ગયો. હાથી સામે હાથી, ઘોડેસવાર સામે ઘોડેસવાર, રથની સામે રથવાળા એમ સરખી કોટીના લડવા લાગ્યા. આમ ચતુરંગ સેના સામસામી લડવા લાગી.

વસ્તુપાલ તરફથી 'સકલ ગૌલકુલાલંકાર ભુવનપાલને મોકલ્યો. આ ભુવનપાલ ગુર્જર સેનાનો મોટો અધિકારી હતો; વસ્તુપાલનો પરમ મિત્ર હતો અને ગોલા જ્ઞાતિનો વીરપુરુષ હતો. આથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે ખંભાતમાં 'ગોલા' જ્ઞાતિ હાલ પોતાની જાતને 'રાણા' લખાવે છે, તો તે જ્ઞાતિના માણસો પહેલાં સેનામાં જોડાતા હશે. તે જ્ઞાતિની વસ્તી ખંભાતમાં વિશેષ છે; તો આજથી લગભગ સાડીસાતસો વર્ષ ઉપર તે અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે.

ભુવનપાલ[૧૦] (લૂણપાલ) જ્યારે લડાઈમાં નીકળ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'જો હું શંખ સિવાય બીજા કોઈને મારું તો કપીલા ગાયને માર્યાનું મને પાપ લાગે.' એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને તે કહેવા લાગ્યો કે 'શંખ ક્યાં છે?' એમ બૂમ પાડી કે તરત જ હું શંખ છું એમ કહેતો એક લડવૈયો બહાર આવ્યો. એટલે તેને પાડી દીધો. એવી જ રીતે બીજો બહાર આવ્યો એટલે તેને પાડ્યો અને પછી 'શું દરિયો પાસે છે તેથી શંખો પણ ઘણા છે? એમ કહ્યું એટલે ભુવનપાલ (લૂણપાલ)ની શૂરવીરતા વખાણતો અને તેને પડકારતો મહા શૂરવીર શંખ પોતે જ બહાર આવ્યો. જ્યાં લૂણપાલ ભાલાથી મારવા જાય છે ત્યાં શંખે લૂણપાલને વીંધી નાંખ્યો. વસ્તુપાલને ભુવનપાલનું શિર બતાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે પોતાનું શિરોવેષ્ટન (માથાની પાઘડી) નીચે ઉતારી નાખ્યું; એવો તે શોકમગ્ન અને ક્રોધિત થયો. પછી પોતે શંખની સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યો, બંને પક્ષનાં માણસો મરાયાં; પરંતુ છેવટે શંખનો પરાભવ થયો અને સદીક મરાયો.

વસ્તુપાલે યુદ્ધને સ્થળે લૂણપાલેશ્વર નામનું મંદિર બંધાવ્યું. આ લડાઈ ઉનાળામાં થઈ હતી. (લડાઈની ચોક્કસ તારીખ–તિથિ મળતાં નથી.)

સદીકને ઘેર જઈ તેની હવેલીમાંથી પાંચ હજાર સોનાની ઈંટો લીધી. ૧૪૦૦ ઘોડા અને મણી-માણિક્ય વગેરે ઝવેરાત લીધું તથા હેમધૂલિ લીધી. તે સઘળું ધોળકા વીરધવળ પાસે મોકલતાં તેમાંથી તેણે ઝવેરાત વગેરે રાખ્યું; અને હેમધૂલિ વસ્તુ-પાલને આપી. વસ્તુપાલે તેનો ચોથો ભાગ સગરના પુત્રને આપી.

મહોત્સવ – વસ્તુપાલે 'શંખનો પરાભવ' કરી શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પ્રસંગે હજારો સ્ત્રી-પુરુષો રસ્તાઓ ઉપર ટોળેટોળાં એકત્ર થાય છે; આથી રસ્તા સાંકડા થઈ ગયા. નગરનાં નરનારીઓ મહા અમાત્યની યશગાથા ગાય છે, લોકોએ ઘરને તોરણોથી શણગાર્યાં છે, ગીતો ગવાઈ રહ્યાં છે, મંત્રીશ્વર શ્રી દુર્ગા અને એકલવીરા દેવીની સમક્ષ દર્શન કરવા ગયો, અને પંચામૃતથી માતાજીની

---

૯. પ્રબંધ ચિંતામણી (વિ. સં. ૧૩૬૧) પૃ. ૨૧૪

૧૦. પ્રબંધ ચિ. માં લુણપાલ નામ આપ્યું છે. અને સોમેશ્વર કવિએ તેને 'ભુવનપાલ' નામ કી. કૌ. સ. ૫. શ્લો. ૪૩--૪૪માં આપ્યું છે.